

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 10 (2008)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen†, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)
F.A.J. van der Ven (RUG)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. B. van Erp-Jacobs: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht te sturen naar prof.dr. E.C. Coppens, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: eccoppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 30,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 20,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Zoals altijd is in de volgorde van de bijdragen in deze aflevering een zekere mate van chronologie te ontwaren. In enkele gevallen was er reden deze volgorde te doorbreken. Zo is een artikel over een benoemingsaffaire omstreeks 1930 tot openingsartikel gemaakt, omdat het een eerbetoon is aan Theo Veen, ‘initiator en eerste hoofdredacteur’ van *Pro Memorie*. En aan het eind van deze aflevering zijn twee bijdragen geplaatst die (mede) naar aanleiding van een andere publicatie zijn geschreven, maar zijn te beschouwen als op zichzelfstaande bijdragen.

Van de tussenliggende artikelen behoeft alleen dat van Herman Burgers enige toelichting. Het werd de redactie toegezonden na het verschijnen, in 2007, van het Linggadjatinummer (*Pro Memorie* 9.2). Raadpleging van de leden van de bijzondere redactie van dit themanummer, Jan de Meij en Nick Efthymiou, bracht de bevestiging dat het goed zou zijn deze bijdrage hier op te nemen.

Wat het tijdstip van verschijnen betreft, slaat dit nummer een brug tussen nr. 10.1 en het al eerder aangekondigde dubbelnummer (11.1-2), over de geschiedenis van de advocatuur, dat in oktober van dit jaar moet verschijnen.

Haarlem, januari 2009

Sjoerd Faber

GERECHT EN BUURSCHAP

TRANSITIE EN TRANSFORMATIE VAN TWEE GERELATEERDE INSTELLINGEN
IN MIDDELEEUWS UTRECHT

Inleiding

We staan er misschien nooit bij stil, maar na onze partners en ons gezin zijn het de burens die ons het meest nabij zijn, zelfs in letterlijke zin. In steden hebben mensen vaak niet veel contact met hun burens, maar ze kunnen ook niet helemaal vermeden worden en men kan ook niet altijd zonder hen. Ieder contact met onze burens is onderworpen aan regels, aan normen en waarden. Meer dan bewoners van afzonderlijke huizen zijn bewoners van een wooncomplex zich hiervan bewust. Ze hebben een vereniging van eigenaren of een bewonersvereniging met een eigen bestuur, reglementen en een gemeenschappelijke financiële administratie, waaraan ze zich niet kunnen onttrekken. Een dergelijk wooncomplex, bijvoorbeeld een flatgebouw met appartementen, is net zo goed een buurt als een of meer straten. Vaak vormt een aantal buurten samen een wijk en een aantal wijken een dorp of een stad. Zo is het nu en zo is het op vele plaatsen en in vele culturen ook eeuwenlang geweest.

In haar omvangrijke dissertatie *Aards, betrokken en zelfbewust* over de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht tussen 1300 en 1600 heeft Llewellyn Bogaers uitvoerig aandacht besteed aan de Utrechtse buurten,¹ waarvoor zij doorgaans de historische benaming buurschappen gebruikt.² Het begrip buurschap slaat niet alleen op het gebied maar ook op de bewoners, de burens. Bogaers beperkt zich hierbij niet tot de buurten binnen haar onderzoeksterrein, de stad en de stadsvrijheid van Utrecht, waaraan een hoofdstuk in deel I is gewijd; in bijlage 1 van haar boek worden ook de buurschappen binnen het Nedersticht door haar behandeld en bovendien wordt het geheel hier in een nog ruimer kader geplaatst.

Laat ik om te beginnen vaststellen dat positief in het werk van Bogaers is dat zij de buurschappen de aandacht geeft die zij verdienen. Terecht gaat zij er van uit dat een aanzienlijk deel van hun functioneren tot nu toe onderbelicht is gebleven. Dit is overigens vooral te wijten aan het gebrek aan middeleeuwse bronnen. Toch valt er zeker meer over te zeggen dan onderzoekers, onder wie ikzelf, tot nu toe gedaan hebben. Tevens kan worden vastgesteld dat Bogaers in haar beschouwingen over de buurschappen standpunten in-

¹ L.C.J.J. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008), p. 65-114 en 807-811 (bijlage 1).

² Zie haar Verklarende woordenlijst, ald., p. 728.

neemt die afwijken van het gebruikelijke beeld en conclusies trekt die min of meer ernstige kritiek inhouden op een aantal 'Stichtse' onderzoekers: A. le Cosquino de Bussy, C. Dekker, A.J. van den Hoven van Genderen, P.W.A. Immink en W. van Iterson. Merkwaardigerwijs ben ikzelf hierbij buiten schot gebleven, en dat terwijl ik in enkele publicaties aandacht heb besteed aan de buurschappen in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht.³ In zijn algemeenheid kan men zeggen dat Bogaers een autonome, van onderop ontstane, continue ontwikkeling van buurschappen aanneemt, en dit zelfs vanaf 'de vóór-Romeinse tijd'. Aangezien mijn opvattingen in sommige opzichten ver blijken af te staan van die van haar, heb ik in een artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht 2008* mijn visie geformuleerd op de buurschappen en de daarmee samenhangende lage rechtspraak in het middeleeuwse Utrecht en deze vergeleken met die van Bogaers. Zij heeft hierop in hetzelfde jaarboek een repliek geschreven, die mij geen aanleiding heeft gegeven mijn standpunten te wijzigen (zie hiervoor mijn eveneens in het betreffende jaarboek afgedrukte dupliek). Om herhaling te voorkomen blijft deze polemiek in dit artikel in *Pro Memorie* achterwege en beperk ik me tot mijn eigen opvattingen over de ontwikkeling van de buurschappen en de daaraan gerelateerde jurisdictie in middeleeuws Utrecht. Aan het slot van mijn bijdrage zullen enkele opmerkingen en vragen van meer algemene aard over deze problematiek worden toegevoegd.

Dat de benaming buurschap als zodanig pas betrekkelijk laat – dit wil zeggen in de veertiende eeuw – in Stichtse bronnen verschijnt, zegt vanzelfsprekend niets over de eerdere aanwezigheid van buurschappen. Sterker nog, wanneer men buurschap of buurt behalve als een territoire definieert als een groep in dit territoire wonende mensen, is de buurschap van alle tijden en alle samenlevingen. En aangezien er voor iedere vorm van samenleving regels gelden – of die nu schriftelijk vastgelegd zijn of niet – is iedere buurschap ook een rechtsgemeenschap of rechtskring. Het is er dus verre van dat ik het bestaan en het juridische en vooral sociale belang van buurschappen zou willen ontkennen of zelfs minimaliseren. Integendeel, zoals gezegd was de buurschap in bovengenoemde zin na het gezin het oudste en belangrijkste samenlevingsverband.⁴ En die importantie was groter naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe mensen konden behoren minder aanwezig waren. Men denke bij deze laatste aan iemands werkkring of aan organisaties voor de veiligheid en verder aan instellingen uit wat tegenwoordig 'het maatschappelijk middenveld' genoemd wordt, bijvoorbeeld inzake armen- en ziekenzorg.

3 M.W.J. de Bruijn, ['Notities over de lage rechtsmacht in de stadsvrijheid van Utrecht in de late middeleeuwen'], in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1991*, p. 207-215; voorts M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994), m.n. p. 305-378. Een aantal belangrijke noties is opgenomen in M.W.J. de Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1996*, p. 5-44.

4 In de theorievorming van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd wordt soms, m.n. in de Duitse literatuur, uitgegaan van het 'huis' of de huisgemeenschap als kleinste juridische, sociale en economische samenlevingsverband. Het is niet de opzet van dit artikel hierop nader in te gaan. Een aansprekende recente synthese vormt P. Blickle, *Das alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*. München 2008.

Het karakter en het functioneren van de buurschappen is echter door de eeuwen heen gerelateerd geweest aan de bredere maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. In mijn beschouwing zullen de buurschappen, in hun relatie met de jurisdictie, juist in het kader van hun transitie en transformatie worden behandeld, en wel vanaf de vestiging van het Frankische gezag en de stichting van de Utrechtse kerk aan het eind van de zevende eeuw tot aan het einde van de Middeleeuwen. Door het nagenoeg ontbreken van directe gegevens zal deze behandeling overigens met name voor de oudste periode noodgedwongen een sterk hypothetisch karakter dragen.

De buurschappen en de lage rechtspraak tot de aanleg van de stadswal rond 1122

Mensen die om wat voor reden dan ook van woonplaats veranderen, vestigen zich weer elders en nemen hun leefregels mee. Mengen ze zich met anderen, dan zal het van de machtsverhoudingen afhangen of en in hoeverre zij hun eigen leefregels kunnen handhaven. Wat die machtsverhoudingen betreft: het is ondenkbaar dat in een samenleving iedereen gelijk is en daarmee een even grote stem heeft in het nemen van besluiten en het vaststellen van algemeen geldende regels. Daarom is het autonome element in de regels die onderling gehanteerd worden betrekkelijk klein. Altijd krijgen de burens als bewoners van een buurschap, al dan niet vrijwillig, te maken met een vorm van gezag, van een 'overheid'. Dit is zelfs het geval wanneer die overheid door de buurschap zelf in het leven is geroepen, met andere woorden wanneer die buurschap als onafhankelijk of autonoom kan worden beschouwd.

Maar er is meer. Steeds weer blijkt uit de bronnen dat ook 'buren' niet dezelfde sociale en economische en soms zelfs niet dezelfde juridische status bezaten. Onder buur werd in het verleden vaak een in de omgeving wonend persoon met zekere kwalificaties verstaan, een (mannelijke) erfelijke bezitter van grond en een huis. Alleen hij werd als volle buur beschouwd en nam deel aan de rechtspraak en het bestuur. Alle andere bij elkaar wonende personen die wij buur noemen, zowel mannen als vrouwen, waren hiervan uitgesloten. Er werd dus onderscheid gemaakt tussen de ene 'buur' en de andere.

Op deze manier vond en vindt⁵ er rechtsvorming plaats van onderop en van bovenaf, vaak in samenhang. De hiervóór al genoemde rechtshistoricus Immink heeft zich uitvoerig beziggehouden met theorie- en begripvorming op dit terrein. Hij spreekt van een monarchaal en een republikeins element in de samenleving,⁶ maar ook – en dat lijkt me hier meer op zijn plaats en wordt daarom door mij overgenomen – van een 'heerlijk' en een 'gemeentelijk' element.⁷

5 In een appartementsgebouw bv. heeft een eigenaar-bewoner een andere positie en aanmerkelijk meer rechten dan een niet-eigenaar-bewoner.

6 Zie P.W.A. Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht I. Utrecht 1942.*

7 P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. Rengers Hora Siccama 1906-1942. Utrecht z.j. [1942].* De Duitse terminologie spreekt doorgaans van *herrschaftlich* en *genossenschaftlich*.

Een probleem vormt het feit dat de bronnen die afkomstig zijn van het heerlijk element – van een heer, dus van bovenaf – veel talrijker zijn dan van het gemeentelijke – van de rechtsgemeente, dus van onderop. En dat verklaart mede waarom aan het gemeentelijke element in de literatuur veel minder aandacht besteed is. Bovendien, wanneer we ‘de gemene (=gezamenlijke) bureu’ tegenkomen, is het veelal juist in de ‘heerlijke’ bronnen. Hierdoor is er nogal eens een zekere vertekening van het beeld opgetreden, waar de onderzoeker op bedacht moet zijn.

Om een betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van de buurschappen te verkrijgen is het om te beginnen van het grootste belang om te kijken naar de bezitsverhoudingen en de rechten op de grond en ten tweede naar de persoonlijke status van de bewoners en gebruikers van die grond in de Middeleeuwen. De lage rechtspraak stond namelijk in oorsprong vrijwel altijd in verband met de rechten op de grond. Aan die problematiek is mijn dissertatie *Husinghe ende hofstede* uit 1994 gewijd. Hierin is als oudste onroerendgoedtransactie vermeld de schenking door de Frankische hofmeier Karel Martel op 1 januari 723 van de burchten *Traiectum* en *Vechten* en het omliggende gebied aan aartsbisschop Willibrord, die aan het hoofd van het binnen eerstgenoemde burcht liggende klooster stond.⁸ Na uitvoerig onderzoek over de vroege geschiedenis van de Utrechtse kerk moet dit echter worden gecorrigeerd: al bijna een eeuw eerder, rond het jaar 630, had de Frankische koning Dagobert de burcht met de kerk die hij daarbinnen gebouwd had aan de kerk van Keulen geschonken. Omstreeks 650 was die kerk echter verwoest en aan het eind van de zevende eeuw mocht Willibrord van hofmeier Pippijn de Middelste de burcht in bezit nemen als missiecentrum. De Keulse bisschop heeft in 752/53 daarom nog wel geprobeerd de toen inmiddels aan Willibrord en zijn kloostergemeenschap geschonken burcht en kerk terug te krijgen, maar dank zij de tussenkomst van Bonifatius, leerling en in zekere zin opvolger van Willibrord, is dit niet gelukt; de schenking uit 723 – die de basis heeft gelegd voor de stad en de stadsvrijheid van Utrecht – bleef gehandhaafd en inmiddels had de Utrechtse kerk belangrijke privileges ontvangen: het recht van immuniteit en het tiendrecht. Het immuniteitsprivilege hield in dat personen en goederen die tot de begiftigde instelling, de Utrechtse kerk, behoorden in beginsel waren onttrokken aan het bestuur van de koninklijke functionarissen, de graven. In de praktijk betekende dit dat de kerk van Utrecht zelf dit bestuur, waaronder het heffen van belasting, kon uitoefenen. Het tiendrecht dat de kerk geschonken had gekregen omvatte de inning van het tiende deel van de opbrengsten van het boerenbedrijf.⁹ Deze belangrijke privileges golden zowel voor de toen bestaande als de toekomstige bezittingen van de Utrechtse kerk. Beide rechten zijn later nog een aantal malen door de koningen en keizers bevestigd.¹⁰

8 Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 39-40.

9 Het gebied waarvoor dit gold is niet omschreven; waarschijnlijk betrof het het volledige territorium van het bisdom in wording.

10 Uitvoerig over de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk: C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Bonifatius en de kerk van Nederland*. Utrecht 2005.

Vrijen en onvrijen

Door de schenking van 723 zullen niet alleen de burcht *Traiectum* of Trecht en het omliggende gebied tot de Utrechtse kerk zijn gaan behoren, maar ook de mensen die er woonden, of althans het merendeel ervan, want het is niet ondenkbaar dat op dit grondgebied ook nog vrijen woonden die niet onder de Utrechtse kerk ressorteerden en onder de jurisdictie van anderen stonden. Zo vielen de rijksvrijen onder de jurisdictie van een door het rijk aangestelde graaf. De tot de Utrechtse kerk behorende personen zullen voor een deel vrij en voor een ander deel onvrij zijn geweest.¹¹ Aangenomen mag worden dat de onvrijen zoals in deze tijd gebruikelijk was in domaniaal verband, een ‘hof’, hebben geleefd, met de bisschop als domeinheer.

Men kan zich dan afvragen of er in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid meer dan één domein heeft bestaan. Dit lijkt wel het geval te zijn geweest. Opmerkelijk is dat in de zogeheten goederenlijst van de Utrechtse kerk uit de negende en tiende eeuw tussen Bunnik en Vechten aan de ene kant en het tegenover Zuilen gelegen Zwesen stroomafwaarts drie afzonderlijke nederzettingen of, zo men wil, buurschappen worden genoemd: *Nesseshort*, *Suegon* en *Rudinhem*. Op grond van die situering kan worden aangenomen dat deze nederzettingen in de omgeving van de burcht Trecht aan de Rijn en/of de Vecht hebben gelegen. Het is niet ondenkbaar dat het hier ook om afzonderlijke domeinen ging die met de schenking uit 723 aan de Utrechtse kerk zijn gekomen. Zo’n domein beschikte over een eigen rechtbank, het hofgerecht, bestaande uit de gerechtsheer (het heerlijke element) – in dit geval de bisschop, of zijn vertegenwoordiger, de voogd – en verder de rechtsgenoten (het gemeentelijke element), bestaande uit de (mannelijke) bezitters van een hoeve in het domein.¹² De vrijen van de Utrechtse kerk zullen onder een of meer afzonderlijke rechtbanken onder leiding van de voogd hebben geressorteed.

Is er in dit verband ook wat naders te zeggen over de Utrechtse buurschappen uit deze periode, dus van ongeveer de achtste tot de elfde eeuw? Eigenlijk betrekkelijk weinig en dat weinige dan nog min of meer hypothetisch. De meeste nederzettingen of woonkernen zullen agrarisch zijn geweest, maar met name rond de Utrechtse burcht en langs de oevers van de Rijn en de Vecht zullen ook enkele nederzettingen van vooral kooplieden en/of ambachtslieden hebben bestaan. Denkbaar is dat er in het Utrechtse buurschappen zijn geweest die men een ideaaltipe zou kunnen noemen, dit wil zeggen dat een buurschap samenviel met een domein en dat alle personen die er woonden onder het hofgerecht van dit domein vielen. Maar het is de vraag of dit ideaaltipe hier ooit bestaan heeft of veelvuldig is voorgekomen. Eerder mag worden aangenomen dat personen met een verschillende juridische, economische en sociale status in elkaars omgeving hebben gewoond en aldus een buurschap hebben gevormd die slechts beperkte bevoegdheden en taken had. Het meren-

¹¹ De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, p. 17.

¹² De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 42.

deel van die taken en bevoegdheden zal in het geschetste personele verband veeleer in het kader van de verschillende gerechten zijn uitgeoefend. Aannemelijk is dat deze mensen naast de van bovenaf – veelal mondeling opgelegde – taken en verplichtingen ook onderling nog regels voor dit samenleven – waarschijnlijk ook altijd mondeling – hebben vastgesteld en gehanteerd.

Belangrijke maatschappelijke veranderingen

Hiervóór is al gezegd dat door de schenking van 723 waarschijnlijk alle grond in het gebied van de latere stad en stadsvrijheid in alle daar bestaande nederzettingen in handen van de Utrechtse kerk zijn gekomen. Dit tot het bisdom Utrecht behorende ‘bisdomsgoed’ werd in beginsel beheerd door de bisschop, maar op den duur is dit vermogen gesplitst.¹³ In het proces van goederendeling, hier slechts in hoofdlijnen geschetst, kregen de twee kloostergemeenschappen van de dom en Oudmunster eerst samen een deel van dit nog ongescheiden vermogen, dat de *mensa fratrum* werd genoemd en bestemd was voor het onderhoud van de kloosterlingen. Vervolgens ontvingen beide instellingen, inmiddels omgevormd tot kapittels, elk een eigen afzonderlijk vermogen. Dit gold uiteindelijk ook voor de drie nieuwe kapittels en de abdij van Sint-Paulus, die alle in de elfde eeuw gesticht werden. Net als deze instellingen kreeg ook de bisschop een eigen vermogensfonds voor zijn onderhoud, zijn *mensa episcopalis*, het ‘bisschoppelijk tafelgoed’. De inhoud van de dotering van de afzonderlijke instellingen is in later tijd voor een aanzienlijk deel terug te vinden in de bezitsverhoudingen van de grond in de stad en de stadsvrijheid.

Grondbezit van de adel en van de kerk kon ook rechtsmacht inhouden. Al in het begin van de twaalfde eeuw wordt in de Stichtse bronnen gesproken van schenkingen van onroerend goed die ‘tiend, tijns en gerecht’ omvatten.¹⁴ Dit kon ook binnen de stadsmuren het geval zijn. In 1300 werden de rechten van het kapittel van Oudmunster in de Oudelle (de latere Nieuwegracht) omschreven als erven die vrij aan het kapittel toebehoorden ‘met de tienden van welke soort ook, met de tijns en de rechtspraak’.¹⁵ De tiend omvatte als gezegd het tiende deel van de opbrengsten van de landbouw: van de oogst en het vee. De tijns was de jaarlijkse betaling die opgebracht moest worden door degenen die van de ‘grondheer’ grond ‘in tijns’ hadden ontvangen, ‘in tijns hielden’. Het gerecht ten slotte omvatte de organisatie van de rechtspraak door deze grondheer over de grond én de personen die deze grond gebruikten en erop woonden. Aangezien de staat zoals wij die kennen ontbrak en deze aan de grond gekoppelde rechtspraak de uitoefening van overheidsgezag inhield, kunnen we spreken van publieke rechten, met andere woorden: de grondheer kan be-

¹³ Fundamenteel over deze goederendeling in Utrecht: C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht* (Utrecht 2000), p. 223-237.

¹⁴ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 62.

¹⁵ Ald. p. 62-63, 315-317.

De soete buiert op de Delfse Vaert in Rotterdam viert feest. Tekening van Cornelis Saftleven uit 1629. Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen, inv. nr. CS 32.

schouwd worden als een overheidsfunctionaris. Als gezegd kwamen deze rechten in oorsprong alleen toe aan de adel en de geestelijkheid.

Tot de elfde eeuw zullen deze rechten in het Sticht hoofdzakelijk uitgeoefend zijn in domaniaal verband. In de elfde en twaalfde eeuw werden de domeinen hier echter grotendeels ontbonden en uiteindelijk opgeheven. De bewoners ervan werden vrij; zij 'hielden' hun goederen niet meer van de grondheren als onvrijen maar als vrijen. Dit wil zeggen dat ze nog wel verplichtingen hadden tegenover de grondheer, waaronder de betaling van de tijs, maar verder konden ze gaan en staan waar ze wilden, konden ze trouwen met wie ze wilden en ten slotte hun grond niet alleen nalaten aan hun erfgenamen – dit laatste kon doorgaans ook al binnen het domaniale verband –, maar ook verkopen, belasten met renten of verhuren, vaak zonder toestemming van de grondheren.

Een zeer belangrijke verandering, die ongeveer in dezelfde tijd haar beslag heeft gekregen, was ook de omslag van de personaliteit naar de territorialiteit. Onder het eerste systeem maakten zoals gezegd personen deel uit van een domein, ongeacht waar ze zich bevonden. Allen waren ze onderworpen aan de rechtsmacht van de grondheer en de lasten die opgebracht moesten worden rustten voor een deel op de tot het domein behorende personen. Bij het territorialiteitsbeginsel gold evenwel de jurisdictie van een heer, nu de 'gerechtshoofd' genoemd, binnen een bepaald omschreven territoir voor allen die zich binnen dat territoir bevonden. De lasten die opgebracht moesten worden, rustten voortaan hoofdzakelijk op de grond. Ze werden ook met de grond overgedragen. Waar mogelijk werden evenwel veel van die verplichtingen afgekocht.

Het spreekt voor zich dat deze gang van zaken voor de ontwikkeling van de buurschappen vergaande consequenties heeft gehad. Zoals gezegd zullen in het ideale type van een domein buurschap en – personeel bepaald – (hof)gerecht hebben samengevallen, maar woonden er waarschijnlijk in werkelijkheid in een buurschap vaak personen met een uiteenlopende juridische status, die tot verschillende rechtskringen behoorden. In de nieuwe situatie kon een buurschap idealiter samenvallen met een – territoriaal bepaald – gerecht, maar het was zeer wel denkbaar en zelfs waarschijnlijk dat een gerecht verschillende buurschappen omvatte. In zijn artikel over de Utrechtse stadsvrijheid stelde Immink dat in het oostelijke, hogergelegen deel van het Nedersticht een gerecht in het algemeen verscheidene buurschappen omvatte, maar dat in het lagergelegen gedeelte gerecht en buurschap meestal samenvielen.¹⁶ We zullen zien dat dit laatste in de stad en de stadsvrijheid van Utrecht maar ten dele het geval is geweest.

Nederzettingen of woonkernen

In het voorgaande hebben we melding gemaakt van een drietal nederzettingen, *Nesseshort*, *Suegon* en *Rudinhem*, die zich al in de negende of tiende eeuw mogelijk binnen het gebied van de latere stadsvrijheid van Utrecht hebben bevonden. Wellicht vormden zij afzonderlijke domeinen. Hoe dit ook zij, in later tijd komen we hun namen niet meer tegen. Voor het eerste kwart van de twaalfde eeuw – de periode van de aanleg van de Utrechtse stadswal omstreeks 1122 – kunnen we ons echter wel een beeld vormen van een aantal wereldlijke nederzettingen of woonkernen in dit gebied, dus naast de kerkelijke nederzettingen. Bij deze laatste ging het om de bisschoppelijke burcht met daarbinnen de kapittelimmuniteiten van dom en Oudmunster, verder de kapittelimmuniteiten van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie en de immuniteit van de Sint-Paulusabdij. In deze zogeheten lokale immuniteiten had de wereldlijke overheid geen enkele zeggenschap; zij waren er immuun voor.

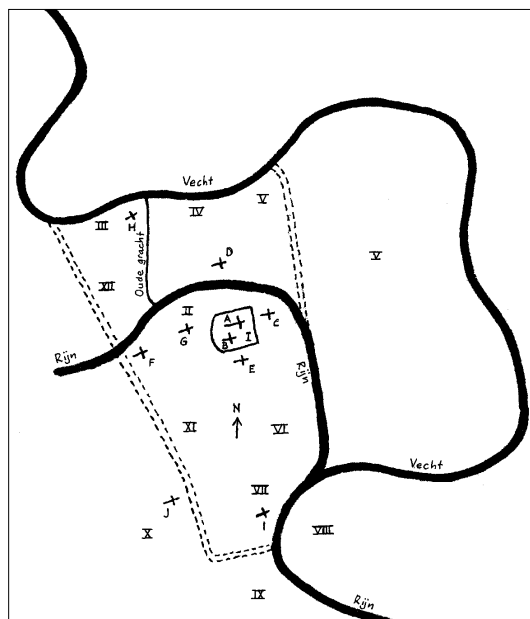
Bij de wereldlijke woonkernen betrof het in de eerste plaats nederzettingen bij de vier middeleeuwse Utrechtse parochiekerken, waarvan de stichting naar mijn overtuiging in alle gevallen van vóór de stadsrechtverlening van 1122 dateert.¹⁷ Het ging om woonkernen bij de Buurkerk (de wijk *Stathe*), de Sint-Jacobskerk (bij de Vecht), de Sint-Nicolaaskerk en de Sint-Geertekerk (het 'bovenste' deel van de Springwijk).¹⁸ Mogelijk heeft er ook een nederzetting bestaan in de 'Neder-Springwijk', bij de latere Catharijnepoort.¹⁹ Ook in het

¹⁶ Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 324-325.

¹⁷ Wanneer de jongste van deze kerken, de Sint-Geertekerk, van na die tijd was geweest, zou zij zeker binnen de wal zijn opgetrokken. Zij stond er aanvankelijk echter buiten.

¹⁸ Aangezien er verschillende van deze woonkernen onder een parochiekerk vielen, kan dus niet gezegd worden dat in Utrecht buurschap en parochie (kerspel) samenvielen, zoals elders wel eens het geval was.

¹⁹ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, p. 72 en nt. 27, neemt in navolging van J.M. van Winter aan dat daar het Sint-Catharijneklooster al in 1125 bestond. Aannemelijker is echter dat het is gesticht door de Hollandse graaf onder het episcopaat van zijn broer Boudewijn (1178-1196) (zie Broer, *Uniek in de stad*, p. 198-199).

Reconstructie van de rivierloop van Rijn en Vecht, (Oude) gracht, nederzettingen (woonkernen) en kerken in en bij Utrecht omstreeks 1100. Gestippeld de rond 1122 gegraven stadsgracht.

Nederzettingen of woonkernen (wijken):

- I. De burcht.
- II. De handelswijk Stathe bij de Buurkerk.
- III. De handelswijk langs de Vecht bij de Sint-Jacobskerk.
- IV. De wijk Boventorp.
- V. (Sint-Jans-)Oudwijk.
- VI. De Oudelle.
- VII. De wijk bij de Sint-Nicolaaskerk.
- VIII. Abstede.
- IX. Tolsteeg.
- X. Lijnpad.
- XI. De (Boven-)Springwijk bij de Sint-Geertekerk.
- XII. De Neder-Springwijk.

Kerken:

A. Domkerk.	F. Kapittelkerk van Sint-Marie.
B. Kapittelkerk van Sint-Salvator of Oudmunster.	G. Buurkerk.
C. Kapittelkerk van Sint-Pieter.	H. Sint-Jacobskerk.
D. Kapittelkerk van Sint-Jan.	I. Sint-Nicolaaskerk.
E. Abdijkerk van Sint-Paulus.	J. Sint-Geertekerk.

zuidoostelijk deel van het toekomstige stadsgebied zal er een dergelijke woonkern zijn geweest (de Oudelle²⁰) en het is niet uitgesloten dat dit ook het geval was langs de Vecht bij de Breedstraat (Boventorp) en de Plompstorengracht (een deel van Oudwijk dat binnensteeds is komen te liggen).²¹ Het grootste deel van Oudwijk kwam echter buitensteeds te liggen en in het geval van Abstede gold dit waarschijnlijk voor het geheel. Verder kunnen nog genoemd worden het buitensteeds gebleven Tolsteeg en het Lijnpad, beide ten zuiden van het stadsgebied, en in het noorden mogelijk ook nog één of enkele woonkernen langs de Vecht. Ik schat dat het er voor het hele gebied van de latere stad en stadsvrijheid maximaal vijftien zijn geweest. Afgezien van de woonkernen rond de parochiekerken en met name die rond de Buurkerk zal het om agrarische nederzettingen zijn gegaan. Wanneer men de buurschap of buurt beschouwt als de kleinste eenheid van samenwonende burens, zou men als gezegd voor deze wat omvangrijkere gebieden beter de benaming 'wijk' kunnen gebruiken. Opmerkelijk genoeg was dit al in de Middeleeuwen letterlijk gebruikelijk bij twee

²⁰ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 307-321.

²¹ Ald., p. 337-340.

van deze Utrechtse ‘woonkernen’: Oudwijk en Springwijk. Of en in hoeverre in dergelijke woonkernen afzonderlijke buurschapsorganisaties en/of gerechten hebben gefunctioneerd en wat het karakter van deze instellingen is geweest, onttrekt zich, net als voor wat de voormalige domeinen betreft, volledig aan onze waarneming.

De buurschappen en lage gerechten in de stadsvrijheid na de aanleg van de stadswal omstreeks 1122

De aanleg van de stadswal en -gracht van Utrecht en de gelijktijdige ontwikkeling van het stadsrecht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw is van groot belang geweest voor de buurschappen die binnen het stadsgebied kwamen te liggen. Zoals we zullen zien vonden hier niet alleen territoriaal maar ook institutioneel veranderingen plaats die diep in het stelsel van de buurschappen ingrepen. Minder ingrijpend was dit in het gebied dat buiten de stadswal bleef en dat de benaming stadsvrijheid kreeg. Hier kregen de Utrechtse stedelijke instellingen op het gebied van regelgeving, bestuur en rechtspraak wel bevoegdheden, maar zij traden er toch tamelijk terughoudend op. Alvorens de buurschappen in het eigenlijke stadsgebied te behandelen, besteden we eerst aandacht aan hun ontwikkeling in de stadsvrijheid. Dat heeft enkele voordelen. Niet alleen zijn hier als gezegd de veranderingen minder groot geweest dan in het eigenlijke stadsgebied, maar bovendien beschikken we anders dan voor het eigenlijk stedelijk territoir voor het gebied van de stadsvrijheid over laatmiddeleeuwse bronnen die een zeker beeld geven van het buurschapsleven aldaar in die periode.

Om te beginnen blijkt uit de bronnen dat buurschap en gerecht hier in institutioneel opzicht niet identiek waren. Een besluit van de Utrechtse stedelijke raad uit 1424 zegt:

Soe wie dat in den gherecht van der Tollenstege mitter woen coomt, die zell daer yerste zwe-
ren der stat van Utrecht ende den meynen ghilden van Utrecht ende den bueren in die Tollen-
stege hout ende trouwe te wesen, ende sel geven den bueren in die Tollenstege eyn statpont.²²

Hier is dus sprake van ‘het gerecht van de Tolsteeg’ als territoriale omschrijving naast ‘de bueren in de Tolsteeg’ als institutionele aanduiding, namelijk als buurschap in de betekenis van de gezamenlijke bueren. Uit deze bron is eveneens af te leiden dat de nieuwkomers geen eed aflegden aan het gerecht van de Tolsteeg, maar wél onder meer aan de buurschap aldaar. Doorgaans werden de bueren eenvoudigweg aangeduid als ‘die uter Tollensteghe’ of ‘die uten Weerde’.²³ Wat laatstgenoemde buurschap betreft: de aanhef van een overeenkomst die op 24 juni 1440 werd gesloten tussen het gerecht en de gemene bueren van de Be-
murde Weerd – waarover straks meer – luidt:

²² S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht I* ('s-Gravenhage 1883), p. 311.

²³ Ald. p. 13, 26-28, 80, 107, 211-212 enz.

Wy schoute ende burade van de gerechte in de Weerde bij Utrecht opte een zijde ende gemeene buere in den Weerde voorschreven op de ander zijde, doen condt ende kenlick allen luijden, soo als wij tot desen daege toe onderlinge menigen twiste ende schele gehadt hebben van menige saecken, die daechlix in den Weerde onder ons vallen ende daerbuijten, des wy nu eendrachtelick, klaerlick ende al gebleven sijn aen vier goede mannen, twee van des gerechts wegen, als Evert Evertsoon,²⁴ ende twee van der gemeene buijren wegen, als Willem Borchams zoon ende Harman Pauwels zoon, ende wij schouten metten burade, ende wij gemeene buijren in den Weerde voorschreven, hebben eendrachtelick daerom geloofd ende gelooven in goeden trouwen, [enzovoorts].²⁵

Met andere woorden: aan de ene zijde stond hier het gerecht, bestaande uit de schout en de buurraden, en aan de andere zijde de gemene burens, de buurschap. In een dergelijk gerecht trad in het Nedersticht in de Late Middeleeuwen doorgaans een schout op als vertegenwoordiger van de gerechtsheer. Hij vroeg de eigenlijke rechters om een vonnis en was belast met de uitvoering ervan. De eigenlijke rechters – dus degenen die vonnis wezen – waren ofwel de gemene burens met niet in het territoir wonenden gerechtigden, de zogeheten landgenoten, ofwel uit en namens hen gekozen buurraden, soms schepenen.²⁶ Schout en buurraden of schepenen maakten deel uit van het bestuur van een buurschap, maar dat deden de gemene burens en de landgenoten ook. Hiernaast waren er in een buurschap soms uit de burens buurmeesters aangesteld, die het dagelijks bestuur in handen hadden.²⁷

De taken en bevoegdheden van de buurschappen in de stadsvrijheid

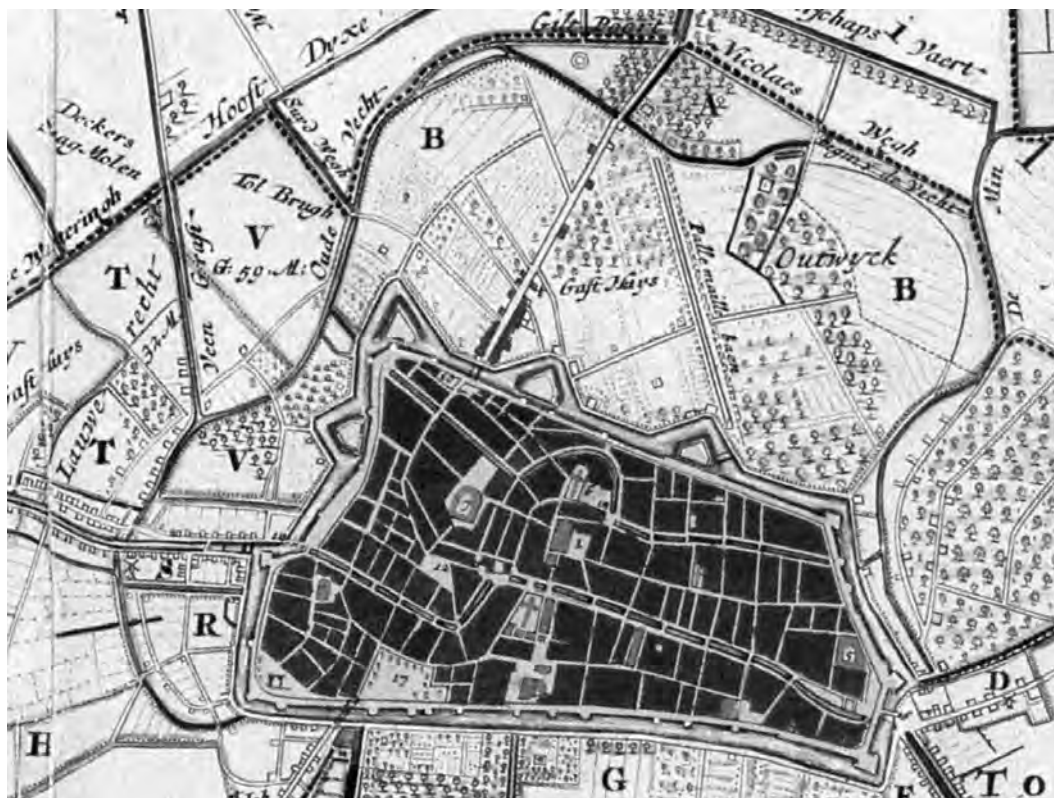
Laten we ons nu richten op de taken en bevoegdheden van de buurschappen in het gebied van de stadsvrijheid. Hiervóór is al gesteld dat het belang van de buurschappen naar alle waarschijnlijkheid groter was naarmate het overheidsgezag en andere rechtsgemeenschappen waartoe men kon behoren minder aanwezig waren, en dat dus de aard en het functioneren van de buurschappen door de eeuwen heen gerelateerd is geweest aan de maatschappelijke structuur en de veranderingen daarin. Daarom zal in de vroegmiddeleeuwse samenleving het belang van de buurschappen groot zijn geweest en onmiddellijk gevolgd zijn op de importantie van het gezin, waarbij burens ook nog vaak elkaars familie-

²⁴ Hier is in het afschrift een naam weggefallen.

²⁵ Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 428-431.

²⁶ In de gerechten in de stad werd zowel gevonnist door burens als door buurraden en schepenen. Bij Oudmunster zijn de burens tussen 4 januari 1388 en 9 februari 1389 vervangen door buurraden. Bij Sint-Marie wordt in 1277 nog gesproken van 'burens die tijnsgenoten worden genoemd', maar in alle volgende oorkonden, waarvan de oudste van 23 april 1305 dateert, is hier sprake van schepenen. Het verschil tussen buurraden en schepenen is niet duidelijk. Waarschijnlijk ging het in beide gevallen om gekozen of benoemde en beëdigde vonniswijzers (De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 362-363). Mogelijk is de rechtspraak door burens bij Oudmunster en Sint-Marie vervangen door buurraden respectievelijk schepenen vanwege het grote aantal burens. Bij een flinke opkomst kon dit gemakkelijk tot chaos of zelfs ongeregeldeheden leiden.

²⁷ C. Dekker en A.J. van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht I*. Tot 1528 (Utrecht 1997), p. 224-229.

Afb. 3 Het stadsgebied van Utrecht met een deel van de stadsvrijheid op een plattegrond van de stadsvrijheid van C. Specht uit 1696 (HUA, TA Ab83). De letters verwijzen naar de gerechten: B=Wittevrouwen; G=Lijnpad; H=Ca-tharijne; Q=Pijsweerd of Oudenoord; R=Nieuwe Weerd; S=Bemuurde Weerd; T=Lauwerecht; V=Domproosteneng.

leden waren. De buren in de ruime betekenis van het woord deelden elkaars vreugden en verdriet en stonden elkaar bij op tal van terreinen. Naarmate nu de overheid en organisaties op bijvoorbeeld het gebied van de armen- en ziekenzorg meer taken op zich namen of die taken verplichtend aan de buurschappen zelf oplegden, is hun betekenis afgenomen. Dit proces is voor de Utrechtse stadsvrijheid in de Late Middeleeuwen tamelijk goed te volgen. Er zijn twee regelingen bewaard gebleven waarin een aantal buurschapstaken en bevoegdheden staan vermeld. Het gaat hierbij om een overeenkomst tussen de heer en de buren van de Lauwerecht van 27 maart 1391 en de al genoemde overeenkomst tussen het gerecht en de buren van de Bemuurde Weerd van 24 juni 1440. Overigens betreft het in beide gevallen buurschappen die pas in de veertiende eeuw ontstaan zijn en waarvan het de vraag is of en in hoeverre die maatgevend zijn voor de oudere daar aanwezige buurschappen. Maar we moeten het met deze gegevens doen.²⁸

28 Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 326-328 (Bemuurde Weerd) en p. 343-348 (Lauwerecht). Over het ontstaan van de eerstgenoemde buurschap zie ook C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische stu-*

Uit het eerste stuk, van 27 maart 1391, blijkt hoe belangrijk de gerechtsheer, dus het 'heerlijke element', met betrekking tot buurschap en gerecht was. Gerechtsheer was de Utrechtse burger Ermbrecht Pellencussen, die de Lauwerecht in leen hield van de domproost. Van de boeten wegens vechtpartijen kreeg de heer de helft, het gerecht een kwart en de buurschap ('der buere busse') een kwart, 'omdat sy 't alinge' (geheel) 'inwynnen sullen'. Om volgerechtigd buur te kunnen worden was het niet voldoende om in de buurschap te (gaan) wonen, maar moest men 'buerschap winnen' door anderhalflood – een bepaald gewicht aan – zilver te betalen, waarvan de verdeling op dezelfde manier plaatsvond. Wie een huis of erf verkreeg moest de heer een goede fles wijn geven. In de vergaderingen van de gemene burenen stemde men bij meerderheid van stemmen. Wanneer een buurman of vrouw stierf, moest uit ieder huis een man mee ter begrafenis gaan en wanneer er geen man was een vrouw, als tenminste de dode in de stad of de stadsvrijheid begraven werd. Hierop stond een boete van twee Dordtse plakken (bepaalde munten). Iedereen moest de straat voor zijn huis of erf onderhouden 'als 't te doen es ende men 't hem weeten laet, alle daeghe by twee Dordrechse placken'. Op dezelfde conditie moest iedereen zijn deel van de straat schoonmaken en het vuil weg laten halen. Van de emolumenten van het gerecht kregen de schout en de buurraden drievierde deel en ging het resterende vierde deel 'in der buer busse'. Wanneer de heer de boeten wegens achterstallige pacht of schuld 'uitpandde' met zijn schout en buurraden, moesten zij kort en onvertogen recht doen alsof de heer het zelf aangespannen had. Iedereen moest op de vergadering van de gemene geburen, de 'buerspraecke', komen en wie er niet kwam kon zich niet op zijn afwezigheid beroepen om genomen besluiten aan te vechten. De bestemming van de opbrengst van de buurbus, de gezamenlijke kas, werd door de schout en de buurraden – en dus niet door de burenen – tot nut van de burenen vastgesteld.

Bij de overeenkomst van 24 juni 1440 inzake de Bemuurde Weerd was de heer slechts betrokken door middel van zijn schout, die als zijn vertegenwoordiger gold en over zijn belangen moest waken. Hier stonden het gerecht, bestaande uit schout en buurraden, en de gemene burenen tegenover elkaar. Twee scheidslieden benoemd door het gerecht en twee door de burenen deden een bindende uitspraak over een aantal kwesties. Wanneer de overeenkomst gebroken werd moest er een boete van tien oude Franse schilden betaald worden, vijf aan de stedelijke raad van Utrecht en vijf aan de scheidslieden, zo lang er nog een van hen in leven was. Na hun dood zou de helft van de boete in de buurbus komen. De schout mocht verder geen nieuwe burenen beëdigden dan in de gemene buerspraak (de vergadering van de burenen).²⁹ Daarna volgen enkele moeilijk te begrijpen bepalingen, die naar ik meen betrekking hebben op transacties betreffende onroerend goed – overdracht, bezwaring en vererving – die niet voor het gerecht hebben plaatsgehad. Er werd zelfs bevolen, wanneer men hiervan wist, opgave te doen en dus de eigen burenen te verklikken. Dat de administratie niet op orde was, blijkt ook uit het bevel om boeten en belastingen terstond te

die (Utrecht-Zutphen 1983), p. 542, en M.W.J. de Bruijn, 'De Bemuurde Weerd', in: *De Trechter. Contactblad voor het onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van de stad Utrecht* 1 (1985), p. 5-10.

29 Zie bv. Dekker en Van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', p. 227-228.

betalen. Vervolgens werd bepaald dat de overdrachten van onroerend goed op de juiste wijze voor het gerecht moesten plaatshebben. Dan volgen bepalingen over de verplichting om op de buurspraak te verschijnen en om op bevel brandgereedschap – emmers en een brandladder van zeventien voet (ongeveer vierenhalve meter) lang – te hebben en te tonen; daarna regels betreffende het onderhoud van de muur om de Bemuurde Weerd heen en om de gracht achter zijn of haar huis schoon te houden. Wie opgeroepen werd om werk te doen en niet een man stuurde, moest de daghuur van zo'n man betalen. De kosten hiervan en van veldtochten in dienst van de stad werden uit de buurbus betaald. Oorlogsbuit zou in de buurbus komen. Moest er voor een buur, 'die binnen of buijten geseten waer', worden opgetreden, dan gebeurde dit op kosten van de buur, maar diende iemand voor de burenen op reis te gaan dan werd die uit de buurbus betaald. Inbeslagnames en gerechtelijke procedures betreffende 'buijtenbuijrlieden' zouden door de 'busmeesters' worden uitgevoerd, welke busmeesters ieder jaar gekozen werden uit de buurraden. Deze busmeesters moesten de buurbus beheren en hierover rekening en verantwoording afleggen tegenover twee door de burenen gekozen buurlui, waarna de rekening aan de gemene burenen werd voorgelegd. Geschillen tussen het gerecht en de burenen zouden door vier goede mannen worden beslecht en als zij het niet eens konden worden, zou de gerechtsheer een uitspraak doen.

Uit deze beide stukken blijkt dus al direct dat er geen sprake was van erg veel bevoegdheden van onderop, maar dat het ook weer niet zo was dat de burenen geen enkele autonomie bezaten.³⁰ De belangrijkste rechten en inkomsten lagen echter toch bij de heer en vervolgens bij zijn gerecht. Daarna kwamen pas de rechten van de gemene burenen. Verder is het van belang om op te merken dat uit de overeenkomst betreffende de Bemuurde Weerd blijkt dat zeker niet alle bewoners als volgerechtigde buur werden beschouwd. Dit gold alleen voor degenen die 'buurschap hadden gewonnen'. De bewoners die dit niet hadden gedaan, zullen niet de rechten van de buurschap hebben genoten maar wel aan de plichten ervan onderworpen zijn geweest. Hiermee doet zich een overeenkomst voor met het stedelijk burgerrecht waar de burgers rechten en verplichtingen hadden, maar de zogeheten ingezetenen of onderzaten, die niet het burgerrecht bezaten, nagenoeg alleen plichten. De gelijkenis met de stad en de vrijheid gaat nog verder. Zoals uit de tekst van de overeenkomst blijkt, had de Bemuurde Weerd ook zogeheten buitenburenen, dit wil zeggen 'burenen' die niet in de Bemuurde Weerd maar elders woonachtig waren en die wél konden meebe-slissen. Op analoge wijze had de stad haar 'buitenburgers'.³¹

Verder hadden op het platteland maar ook in de stadsvrijheid personen of instellingen medebeslissingsrecht die niet zelf grondgebruiker waren maar grond binnen het territoir van een gerecht hadden uitgegeven aan derden.³² Deze zogeheten landgenoten hoefden

³⁰ Een zelfde conclusie trekt Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 334.

³¹ Ook Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, p. 542, wijst op de navolging van de stedelijke organisatie.

³² Bv. in de Tolsteeg, Abstede en het Lijnpad (zie Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 363, 370 en 383). In Abstede werden in een oorkonde van 2 augustus 1350 vermeld 'broeder Claes, conveers tot sinte Servaes t'Utrecht, Peter van Compe-stelle, Alaert vanden Doem, lantghenoeten'.

dus ook niet in de buurschap zelf te wonen³³ en in de praktijk deden ze dat ook meestal niet. Het waren vaak edelen, vooraanstaande burgers of kerkelijke instellingen, zoals de Utrechtse kapittels en kloosters. Over alle belangrijke zaken, bijvoorbeeld over de waterstaat en de financiën, beslisten de landgenoten mee, en door hun sterke economische en sociale positie kregen zij een steeds grotere beslissingsmacht. Tekenend voor de machtspositie van de niet-buren was ook dat de vergaderingen vaak niet in de buurschap zelf werden gehouden maar in de plaats waar ze gevestigd waren. Voor de kapittels was dit dus in de stad Utrecht.³⁴ Mogelijk is deze deelname aan het bestuur ook gebruikelijk geweest bij de gerechten en buurschappen in de stad, al waren hier, zoals we nog zullen zien, de bevoegdheden van de buurschappen zo gering dat niet-buren die er grond bezaten het niet eens de moeite waard zullen hebben gevonden om aan de besluitvorming deel te nemen.

Ik sluit mijn beschouwingen over de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid af met een interessant fenomeen: de zogeheten stadsweide. Op het platteland hadden de eigen-erfde boeren vanouds rechten op het gebruik van de onontgonnen gronden. Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden in het Nedersticht organisaties voor het beheer van dergelijke gronden.³⁵ In het gebied van de stad en de stadsvrijheid van Utrecht is hiervan waarschijnlijk geen sprake meer geweest. In de afzonderlijke buurschappen en gerechten treft men geen sporen meer aan van gemeenschappelijke gronden en de reglementering daarvan. Wél wordt er in de Utrechtse rechtsbronnen vanaf de veertiende eeuw gesproken van de zogeheten stadsweide, later Hoge en Lage Weide genoemd, die gelegen was in het noordwestelijk deel van de stadsvrijheid. Deze weide werd geheel door het Utrechtse stadsbestuur beheerd. Van enige zeggenschap van de buurschappen en gerechten in de stadsvrijheid blijkt nergens. Van de weide werden eerst percelen door het stadsbestuur verhuurd. In 1432 werd echter bijna de hele stadsweide verkocht om oorlogsschulden te delgen. Er werd toen een afzonderlijk gerecht voor ingesteld en enige tijd later is daarvan een deel afgesplitst en onder het gerecht Catharijne en Lijnpad gebracht.³⁶

Gerecht en buurschap binnen het stadsgebied na de verlening van het stadsrecht

Het zou interessant zijn om na te gaan hoe de ontwikkeling van de buurschappen binnen het eigenlijke stadsgebied in grote lijnen is verlopen. Helaas beschikken we niet over directe primaire bronnen die hier enig zicht op geven. Alleen over de gerechten zijn laatmid-

³³ Dat kon overigens wel het geval zijn: in 1467 werden in Sterkenburg twee personen aangeduid 'als lantghenoten ende buer' en twee anderen slechts als 'buer'. In Tull en 't Waal is in 1435 zelfs sprake van 'buerlantghenoten' (Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, p. 543).

³⁴ Ald., p. 535-552; een samenvatting bij Dekker en Van den Hoven van Genderen, 'De jurisdictie', p. 227-228.

³⁵ Ald., p. 228-229.

³⁶ Zie A. le Cosquino de Bussy, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Marken in Utrecht* ('s-Gravenhage 1925), p. 98-100. Vergelijk Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', p. 385-393.

deleeuwse gegevens bewaard gebleven en het ligt daarom voor de hand om hiervan eerst een beknopte inventarisatie en analyse te geven.³⁷ Dit lijkt me de enige manier om hiernaast toch nog iets over de – al dan niet aan deze gerechten gerelateerde – buurschappen te zeggen.

Wat Utrecht bijzonder maakt is de grote diversiteit aan jurisdicties binnen het middeleeuwse stadsgebied. Om te beginnen waren er territoriaal gezien tamelijk uitgestrekte gebieden die buiten het wereldlijk recht vielen, de hiervoor al genoemde lokale immuniteiten van de bisschop, de kapittels en de Sint-Paulusabdij. Ook het territoire van de later gestichte kloosters genoot aldus lokale immuniteit. In zekere zin kan men hier spreken van kerkelijke buurschappen, waarbinnen overigens ‘buren’ een verschillende juridische, economische en sociale status hadden en zeker niet gelijkelijk deelden in de rechten van de buurschap.

Naast de lokale immuniteiten laten zich in het laatmiddeleeuwse stadsgebied van Utrecht enkele jurisdicties aanwijzen, waarvan de zes dagelijkse gerechten van de vijf kapittels en de Sint-Paulusabdij als eerste moeten worden genoemd. In deze gerechten werd de lage jurisdictie uitgeoefend over de grond en over de personen die er woonden. Met uitzondering van het dagelijks gerecht van het kapittel van Sint-Marie, dat ten westen van de Oudegracht lag, lagen de dagelijkse gerechten van de andere kapittels in het oostelijk stadsgebied. Behalve de dagelijkse gerechten van de dom en Sint-Pieter, die bescheiden van omvang waren, besloegen ze een betrekkelijk groot territoire.³⁸ Deze dagelijkse gerechten – waarvan en waarover nagenoeg alleen gegevens betreffende de vrijwillige rechtspraak over onroerend goed bewaard zijn gebleven – hebben gefunctioneerd tot het begin van de vijftiende eeuw. In die periode heeft de stad, die er een aantasting van haar bevoegdheden en de rechten van de inwoners in zag, er met succes definitief een eind aan gemaakt.³⁹

Naast de dagelijkse gerechten bestonden er enkele tijnsgerichten. Dit waren jurisdicties in een territoire waar een zogeheten tijnsheer een jaarlijks bedrag – ‘tijns’ – ontving over de grond en de huizen. Anders dan bij de dagelijkse gerechten strekte de rechtspraak er zich niet uit over de personen. In het stadsgebied van Utrecht ben ik twee tijnsgerichten tegen gekomen: de zogeheten Omloop van Sint-Marie tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en het gerecht onder de Lakensnijders, het noordelijk deel van de Choorstraat, dat slechts enkele percelen omvatte. Hiernaast was er ook nog een gerecht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard waar de burggraaf van Utrecht namens de bisschop jurisdictie over de daar gelegen

37 Voor de details verwijs ik naar mijn dissertatie: *De Bruijn, Husinghe ende hofstede*, 1994.

38 Het dagelijks gerecht van de dom bleek overigens wat groter dan ald., p. 310-314, werd aangenomen. Uit een zestiende-eeuwse inventaris van het Magdalenagasthuis blijkt dat in een oorkonde van 11 januari 1392 een perceel aan de noordzijde van de Magdalenastraat in dit dagelijks gerecht gesitueerd werd. Zie J.M. van Winter, ‘Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh’, in: E. Dijkhof en M. van Gent, *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007), p. 357. Mogelijk strekte het genoemde dagelijks gerecht zich uit tot aan het terrein van het Sint-Servaasklooster.

39 *De Bruijn, Husinghe ende hofstede*, p. 305-378.

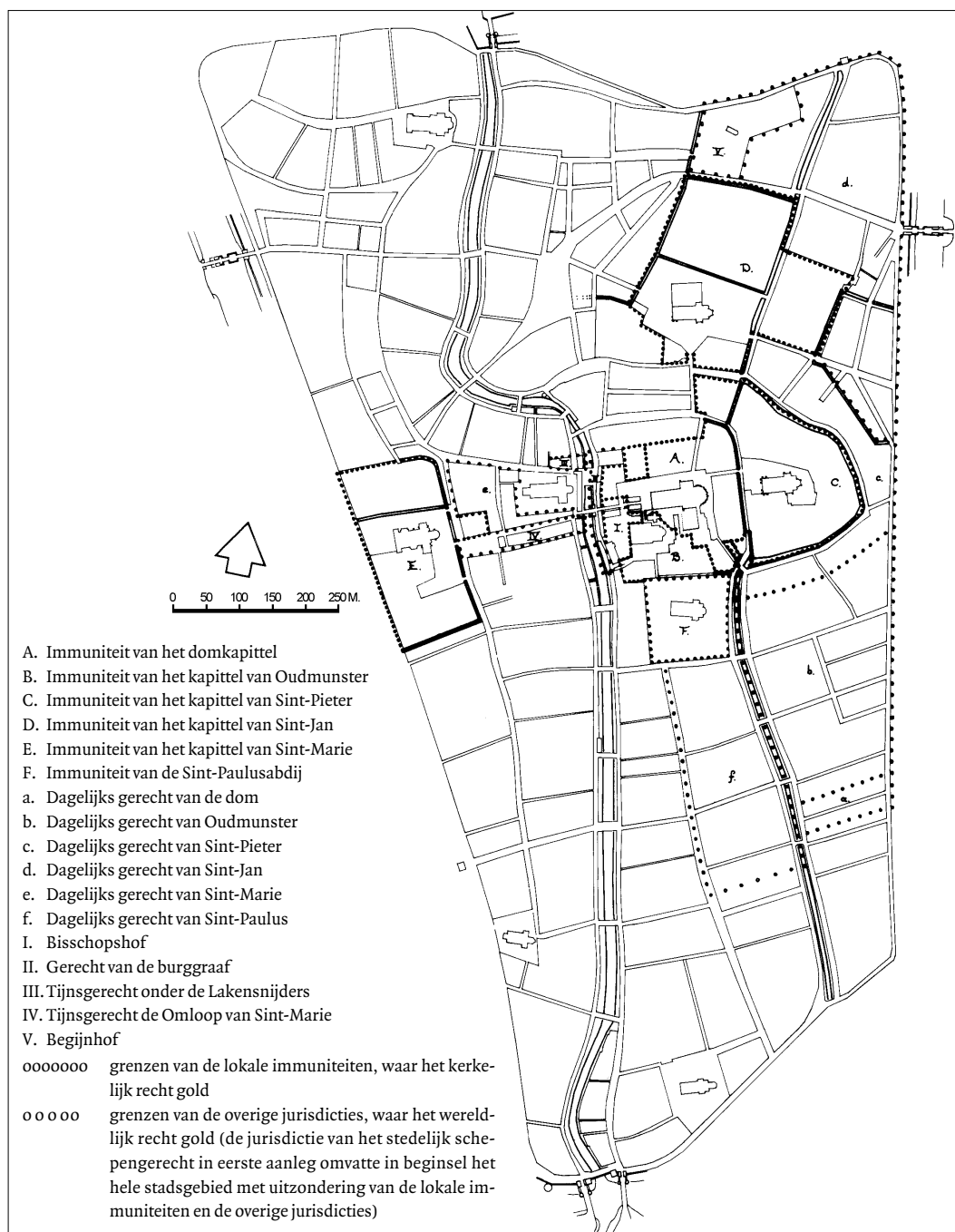
grond en huizen uitoefende en eigenlijk kan tot slot ook het Begijnhof als een aparte jurisdictie worden beschouwd.

Er bleef hiernaast nog een groot deel van het stadsgebied over waar de lage rechtspraak niet door een afzonderlijk gerecht maar door de stedelijke schepenbank werd uitgeoefend. Waarschijnlijk is deze jurisdictie op de volgende wijze in handen van de stad gekomen. Het lijkt erop dat net als in veel andere steden ook in Utrecht over de huiserven een zogenaamde huiserventijns (in de literatuur soms ook wel hofstedegeld genoemd) heeft bestaan. In ieder geval komen we in Utrecht oude tijnzten tegen die allemaal betaald werden op of rond Sint-Maarten, 11 november. Alle kapittels op het domkapittel na en ook de Sint-Paulusabdij hieven deze tijnzten, bestaande uit één of slechts enkele penningen, uit percelen in de gebieden waar ze jurisdictie uitoefenden. Ook de bisschop hief een dergelijke tijns langs de westzijde van de bisschoppelijke burcht aan de Vismarkt en de Lichte Gaard, in het gerecht van zijn burggraaf. Maar bij het domkapittel was iets anders aan de hand. Hier ontving namelijk de gemachtigde van de domproost op Sint-Maartensavond – de avond vóór het Sint-Maartensfeest op 11 november – een bedrag van 4 pond goede ‘tijnspenningen’ uit handen van de schepenen van de stad.⁴⁰ Hieruit kan worden afgeleid dat de oude Sint-Maartenstijns, die in een groot deel van het stadsgebied door het domkapittel zal zijn geheven, op een zeker moment – mogelijk tegelijk met de verlening van stadsrechten in 1122 – is gecollectiviseerd in één enkele betaling door het oudste bestuurslichaam van de stad, de stedelijke schepenbank. Waarschijnlijk ging het om een collectieve betaling over het belangrijkste wereldlijke deel van de stad, namelijk grofweg gezegd het gebied langs de Oudegracht. Hier komen we namelijk geen andere oude tijnzten tegen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat naast de tijns de lage rechtspraak in dit gebied vóór de verlening van het stadsrecht in het bezit is geweest van het domkapittel en dat de stad bij de verlening van het stadsrecht of kort hierna in de rechten van het kapittel is getreden.

Een nieuwe vorm van jurisdictie

Het is onaannemelijk dat de dagelijkse gerechten en de buurschappen een zeer lange voor geschiedenis hebben. Hiervóór is al melding gemaakt van de ontbinding van de domeinen. Hiermee is ook aan de hofgerechten en aan de hiermee samenhangende personaliteit een eind gekomen. Verder is melding gemaakt van het proces van territorialisering. Waarschijnlijk heeft deze territorialisering tot een herverkaveling van de jurisdicties en de instelling van dagelijkse gerechten geleid. De rechtspraak geschiedde nu niet meer op basis van de persoonlijke band van personen met de heer, maar op grond van het wonen binnen een bepaald territorium.

⁴⁰ Ald. p. 60 en 258-259.

De verschillende rechtsgebieden binnen het stadsgebied van Utrecht omstreeks 1400. Het westelijk stadsgebied viel voor een groot gedeelte rechtstreeks onder de jurisdictie van het stedelijk schepengerecht. Naar De Bruijn, Husinghe ende hofstede (losse bijlage).

Dit herverkavelingsproces zal zich binnen het stadsgebied hebben afgespeeld in de twaalfde en/of dertiende eeuw.⁴¹ Dit kan behalve uit de geconstateerde collectivisering van de grondtijns door het domkapittel onder meer worden afgeleid uit het feit dat in de dagelijkse gerechten van de kapittels en de Sint-Paulusabdij niet alle grond door deze instellingen aan derden was uitgegeven. Er lag ook grond van anderen binnen deze gebieden. Zo werd bijvoorbeeld in het dagelijks gerecht van Sint-Marie – gelegen tussen de Steenweg, de Mariastraat, de Zadelstraat en het Buurkerkhof – aan de oostzijde van de Donkerstraat en de westzijde van het Buurkerkhof geen enkel perceel in tijns of pacht gehouden van Sint-Marie, terwijl deze percelen wel degelijk binnen het dagelijks gerecht gelegen waren.⁴² Aan de westzijde van het Buurkerkhof stond zelfs binnen dit dagelijks gerecht tot 1343 het ‘rechthuis’ van de stad, waar het stedelijk schepengerecht zijn zetel had.⁴³ De oudste gegevens van en over de dagelijkse gerechten dateren van het eind van de dertiende eeuw.⁴⁴

Binnen het territoire van een dagelijks gerecht lagen bovendien soms nog omvangrijke onbebouwde terreinen of percelen die pas later verkaveld werden en daarna door de grondheren tegen tijns of (erfelijke) pacht werden uitgegeven. Een zeer vroeg voorbeeld van een dergelijke verkaveling is de al genoemde Omloop van Sint-Marie, die het gebied tussen de Zadelstraat en de Boterstraat en een stukje van de Lijnmarkt omvatte. Al in de twaalfde eeuw stond er op het genoemde complex tussen de gracht en de Lijnmarkt een groot stenen huis, dat in onderdelen – zogeheten kamers en kelders – tegen een jaarlijkse tijns was uitgegeven. Van dit huis en het erbij horende perceel tussen Zadelstraat en Boterstraat tot aan de Mariaplaats werd in 1196 vastgesteld dat het aan het kapittel van Sint-Marie en de stad gezamenlijk zou toebehoren, met inbegrip van de tijns en het gerecht. Er werd een zogeheten tijnsgerecht ingesteld dat tot 1811 bestaan heeft. In de loop van de dertiende eeuw is het perceel tussen de Zadelstraat en de Boterstraat verkaveld. Ook deze kavels werden door het kapittel en de stad tegen een jaarlijkse tijns uitgegeven.⁴⁵

Binnen een tweetal echte dagelijkse gerechten liet zich voorts eveneens een dergelijk verkavelingsproces tot in detail volgen: de Sint-Janskamp in het dagelijks gerecht van Sint-Jan, waar de verkaveling in 1340 begon, en de Boeltjeskamp in het dagelijks gerecht van Oudmunster, waar in 1366 een aanvang met de verkaveling werd gemaakt.⁴⁶ Er werden

⁴¹ Voor het Kromme-Rijngebied ging Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, p. 542, uit van de twaalfde eeuw. Voor de stad van belang was zeker de verkoop in 1220 door de graaf van het stadsgraaftschap, of wat daar nog van over was, aan de bisschop (zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 252). A.J. Maris, *Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bischooppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht* (Utrecht 1954), p. 176, stelde voor het hele Sticht vast dat in de dertiende eeuw nieuwe rechterlijke functionarissen in de plaats zijn getreden van de vroegere graven-voogden.

⁴² De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 350.

⁴³ Ald., p. 348.

⁴⁴ Ald., p. 359-370.

⁴⁵ Ald., p. 385-394.

⁴⁶ In de stadsvrijheid werd omstreeks 1330 de Bemuurde Weerd afgebakend, ommuurd en verkaveld (De Bruijn, ‘De Bemuurde Weerd’, p. 5-10).

hier straten aangelegd, waarlangs percelen werden uitgezet, die vervolgens in erfelijke pacht werden uitgegeven. Bij Sint-Jan waren dat in hoofdzaak de Middelstraat (Lange Jufferstraat en Nobeldwarsstraat) met als dwarsstraat de Kruisstraat (Korte Jufferstraat); bij Oudmunster de Kampstraat (oostelijk deel Brigittenstraat), de Kruisstraat (Oude Kamp en noordelijk deel Nieuwe Kamp) en de Hoekstraat (thans Bruntensteeg). Ook het oostelijk deel van de zuidzijde van de Herenstraat werd hier verkaveld. In beide gevallen ging het om tientallen percelen.⁴⁷

Op soortgelijke wijze is ook elders in het stadsgebied vooral in de veertiende eeuw nog een aantal gebieden in percelen 'uitgeslagen'. Hiernaast werden op de achterterreinen van de diepe percelen van de huizen langs de grachten en enkele andere verbindingswegen, zoals bijvoorbeeld de Springweg, huizen en vooral huisjes (kameren) gebouwd. De poorten terzijde van de huizen aan de hoofdstructuur werden op den duur stegen. Dat hierbij nieuwe buurschappen zijn gevormd ligt voor de hand. Van dagelijkse gerechten is echter nergens sprake; de stichting ervan moet gezien het voorgaande uitgesloten worden geacht.

Geringe bevoegdheden van de buurschappen binnen het stadsgebied

Bij de overeenkomsten betreffende de Lauwerecht en inzake de Bemuurde Weerd ging het om verordeningen over delen van de stad waar de verordenende bevoegdheid van de stad zelf slechts in beperkte mate bestond. In ieder geval stelde de stad zich hier terughoudend in op. Binnen de stadsmuren had het stadsbestuur vrijwel volledige bevoegdheid. Met betrekking tot de hier gelegen buurschappen hebben de Utrechtse schepensbank en de stedelijke raad met succes de invloed van deze buurschappen hadden kunnen beteugelen. Na de aanleg van de stadswal en -gracht in het eerste kwart van de twaalfde eeuw zijn de 'gemeentelijke' bevoegdheden van de buurschappen, misschien in een geleidelijk proces, overgegaan op het zich ontwikkelende stadsbestuur. Dat de stad als het ware in de voetsporen trad van de buurschappen blijkt uit het feit dat de oudste parochiekerk de Buurkerk werd genoemd en de bijeenkomsten van de burgers 'buurspraak'. Dit geeft ook aan hoe veelomvattend het begrip buur kon zijn en hoe belangrijk het daarom is om het steeds in zijn context te bezien.

Van reglementen voor afzonderlijke buurten is binnen het stadsgebied in de Middeleeuwen geen sprake, zelfs niet voor zaken die men nog wel tot de bevoegdheden van de buurschappen zou kunnen rekenen en die ik niet ontken, zoals het verlenen van burenhulp bij verschillende gelegenheden, de aanwezigheid bij begrafenissen, het opleggen en betalen van boeten bij het niet voldoen aan de buurschapsverplichtingen en de bestemming van die boeten, onder meer ter bekostiging van gezamenlijke feestmaaltijden en vieringen, zo-

47 De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 321-325 (Oudmunster), p. 341-343 (Sint-Janskamp).

als op vastenavond. Regelmatig krijgen de inwoners, die slechts zelden als burens worden aangeduid, daarentegen door het stadsbestuur – en dus niet door de eigen buurschap – verplichtingen opgelegd: bijvoorbeeld tot het schoonhouden van straten, grachten en werven, tot het onderhoud van brandtrappen en het beschikbaar houden van haken, brandladders en emmers. Zo stelde de stad in 1442 een ordonnantie vast ‘vanden brande te scutten’, waarin het stadsgebied verdeeld blijkt te zijn in ‘sestien vierendelen’ (!), die elk over een bepaalde hoeveelheid materieel voor het blussen van branden dienden te beschikken.⁴⁸ Van een bestaande formele indeling in buurschappen, waar gebruik van kon worden gemaakt, blijkt hier dus niet.

Het is opvallend dat de middeleeuwse rechtsbronnen van Utrecht uit de veertiende tot de zestiende eeuw, die voor het een aanzienlijk deel uitgegeven zijn,⁴⁹ nergens melding maken van stedelijke buurschappen als aparte officiële organisaties en bijvoorbeeld evenmin van buurtschouten, functionarissen die pas vanaf het eind van de zestiende eeuw vermeld worden en dan wél een officiële status hebben.⁵⁰ Zo werd, toen het stadsbestuur in 1492 besloot tot het innemen van een gedwongen lening, daarvoor een register aangelegd, waarin de aangeslagenen werden verdeeld in negentwintig groepen.⁵¹ Naast de categorieën schepenen, raden, ‘meentemannen’⁵² en vertegenwoordigers van de gilden betrof het twintig gespecificeerde delen van de stad en vijf van de stadsvrijheid. Ik spreek hier van ‘delen’ omdat men er noch de dagelijkse gerechten uit de veertiende eeuw noch de buurschappen uit de zeventiende eeuw in kan herkennen. Opvallend is verder dat het in de stad soms om een enkele straat gaat, dan weer om een uitgestrekt deel. Zo worden als afzonderlijke categorieën genoemd de ‘Plaetse’ (Stadhuisbrug), ‘Lakesnyders’ (noordelijk deel Choorstraat), ‘Hantscoemakers’ (zuidelijk deel Choorstraat) en ‘die Lynmerct’ (Lijnmarkt), terwijl de ‘Scoemakerhal, Mersegast, Steenwech hoech ende leech, Sunte Katrijnen velt, Viesteech, after Sunt Jacob, op Sant’ samen als één groep vermeld worden. Laatstgenoemde straten vormden in hun geheel een aanzienlijk gedeelte van het noordwestelijk stadsgebied. Iets soortgelijks geldt bijvoorbeeld ook voor het noordoostelijk deel van de stad, samengevat in de categorie ‘den Noede, hoech ende leech Jacopijnenstraet, Bredestraet, Sunt Jans velt, de Langen Ganck totten putt toe ende voert vanden putt tot Witte Vrouwen poert toe’ (met de Lange Gang is de Voorstraat en de Wittevrouwenstraat bedoeld).⁵³ Wanneer er in deze tijd in de hele stad sprake was geweest van welomschreven georganiseerde buurschappen met eigen buurtschouten, dan zou men de inning toch zonder twijfel via deze organisaties hebben laten lopen.

⁴⁸ Muller, *De middeleeuwse rechtsbronnen* 1, p. 338-340.

⁴⁹ Muller, *De middeleeuwse rechtsbronnen*.

⁵⁰ Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur II (1578-1795), 641 en 2066; Archief van het stadsbestuur S, 159.

⁵¹ Het Utrechts Archief, Archief van het stadsbestuur I (1122-1577), nr. 623.

⁵² D.w.z. het kiescollege voor schepenen en raad. Zie I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie naar democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam 1950), p. 40.

⁵³ Zie D.A. Berents, ‘Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw’, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, p. 78-92.

Wat men nog wél als een oud, letterlijk tot de buurschap behorend recht zou kunnen beschouwen is het zogeheten zeventuig. Hierbij oordeelden zeven bezitters van naastgelegen grond en/of huizen⁵⁴ over de status van een perceel en deden daarover een bindende uitspraak. In de stad Utrecht was deze oude vorm van burennrecht nog tot in de veertiende eeuw gebruikelijk wanneer het de omvang van een perceel betrof en het conflict om meer dan drie voet – ongeveer 80 centimeter – ging. Was het minder dan deden de stedelijke schepenen een uitspraak. In de loop van de veertiende eeuw lijkt het zeventuig in de stad verdwenen te zijn.⁵⁵

Geen autonome instellingen

Dit brengt ons op de vraag of de buurschappen en gerechten onafhankelijke, autonome, van onderop ontstane en zelfstandig functionerende instellingen waren. Dit zal in de Vroege en Hoge Middeleeuwen, waarover we geen gegevens hebben, slechts het geval zijn geweest wanneer en voor zover de burennvrijen waren. Hiervóór is al uiteengezet hoe het latere stadsgebied in 723 waarschijnlijk in zijn geheel bezit van de Utrechtse kerk is geworden. Een aanzienlijk deel van de bevolking zal daarom bestaan hebben uit in domaniaal verband levende onvrijen. Waarschijnlijk is hierin voor autonoom bestuur en regelgeving niet of nauwelijks plaats geweest. Verder is het de vraag of de vrijen die nog op dit grondgebied woonden – zoals bekend nam het aantal vrijen in de Vroege Middeleeuwen gestadig af – zodanig samenwoonden dat er van buurschappen met vastgestelde taken en bevoegdheden sprake was. Maar zelfs al zou dit, wat op zich al heel onwaarschijnlijk is, het geval zijn geweest, dan nog zouden deze buurschappen ingekaderd zijn geweest in het graafschapsbestuur, dat in hoogste instantie was afgeleid van de koning of keizer en later, door middel van mediatisering, van de bisschop. Het gerecht zou in dit geval voorgezeten zijn door de stadsgraaf van Utrecht of de voogd van de Utrechtse kerk, functies die overigens door een en dezelfde persoon werden uitgeoefend.⁵⁶

Het is hier niet de plaats om de geleidelijke emancipatie van de burgers – en dat was maar een beperkt deel van de ‘burennvrijen’ in algemene zin – van de stad te beschrijven. Vastgesteld kan worden dat dit een zeer langdurig proces is geweest, culminerend in het zogeheten gildenregime van 1304/5, waarbij ook de ‘gewone’ burgers, georganiseerd in de ambachtsgilden, deelname aan het stadsbestuur kregen.⁵⁷ Deze rechten moesten afgedwongen worden, niet alleen van de bisschop als lands- en stadsheer, maar ook van de geprivile-

54 Drie van ‘boven’ en vier van ‘beneden’. Dit werd gezien vanuit de stroomrichting van de dichtstbijzijnde rivier. In Utrecht was boven doorgaans oost en zuid en beneden west en noord.

55 De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 294-295.

56 Zie bv. De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, p. 10-18.

57 Zie bv. C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Volc te voet. Gevolgen van de Guldensporenslag voor de opkomst van de burgerij in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 2002), p. 36-50.

gieerde bovenlaag van die burgers, die in 1127 de ‘honestiores cives’, ‘de eerzaamste burgers’ werden genoemd. Alleen zij hadden aanvankelijk toegang tot het ambt van schep en later ook tot de stedelijke raad.⁵⁸ Het waren niet de buurschappen die deze rechten in 1304/5 wisten af te dwingen, maar een andere rechtskring dan de buurschappen, namelijk de in de gilden georganiseerde kleinhandelaren en ambachtsslieden. Lang niet alle inwoners van Utrecht behoorden tot deze groep. Om lid te kunnen zijn van een gilde was het burgerrecht noodzakelijk. Veel inwoners bezaten geen burgerrecht en hadden dus niet de privileges die aan dit recht verbonden waren. Zoals gezegd werden zij doorgaans ingezetenen of onderzaten genoemd, woonden tussen de burgers en behoorden dus wel tot de burenen in de zin van in elkaars omgeving wonende personen. Dat zij vol konden deelnemen aan de buurschap is uitgesloten.

Tot 1528, toen de bisschop afstand deed van zijn landsheerlijke rechten aan keizer Karel V, hebben de gilden in Utrecht hun positie weten te handhaven. Op grond van dit alles acht ik het daarom niet onwaarschijnlijk dat de buurschappen in de stad, zoals ze in de bronnen vanaf het eind van de zestiende eeuw voorkomen, voor een aanzienlijk deel hun oorsprong niet eerder hebben gehad dan in de zestiende eeuw, en wel na de machtsovername van de Habsburgers in 1528, toen de Utrechtse ambachtsgilden hun macht verloren. Hierdoor kan er behoefte zijn ontstaan aan nieuwe verbanden ter vervanging van de rechten en verplichtingen die de oude met zich meebrachten. Het is mogelijk dat dit proces nog versterkt is toen de Hervorming in de loop van de zestiende eeuw nieuwe scheidingen in en zelfs het opheffen van bestaande organisaties teweegbracht. Zoals Bogaers aantoont namen in de eerste helft van de zeventiende eeuw – dus strikt genomen buiten de periode 1300-1600, die zij in haar dissertatie behandelt – katholieken en protestanten eensgezind deel aan het gereglementeerde buurschapsleven in de Snippevlucht, een stukje straat langs de Oudegracht.⁵⁹

Conclusies en enkele opmerkingen van algemene aard

Samenvattend kan worden vastgesteld dat er op het grondgebied van de stad en de stads-vrijheid van Utrecht in loop der eeuwen grote veranderingen hebben plaatsgehad, niet alleen voor wat betreft de buurschappen maar ook inzake de lage jurisdictie, die wel in relatie tot de buurschappen kon staan maar er zelden mee samenviel. Van continuïteit is slechts in zeer beperkte mate sprake geweest.

Het is denkbaar dat vóór de aanleg van de stadswal omstreeks 1122 en de verlening van het stadsrecht op het latere territoir van de stad en de stads-vrijheid buurschappen hebben bestaan die samenvielen met een domein met een eigen hofgerecht, maar het is de vraag of

⁵⁸ De Bruijn, ‘Consules civitatis’, p. 5-44.

⁵⁹ Bogaers, Aards, betrokken en zelfbewust, p. 100.

een dergelijk ideaaltipe wel bestaan heeft. Waarschijnlijker is dat personen met een verschillende juridische status buurschappen met beperkte bevoegdheden hebben gevormd. In beginsel vielen deze personen in personeel verband onder verschillende jurisdicties voor vrijen en onvrijen.

Vanaf de elfde eeuw vond de overgang plaats van het personenverband naar een territoriaal verband. Er werden door de kerkelijke instellingen op territoriale leest geschoeide jurisdicties gevormd, waarbij de rechtspraak werd uitgeoefend door een gerechtsheer of zijn vertegenwoordiger (de schout) als 'heerlijk' element en de in zijn rechtsgebied wonende 'buren' of hun vertegenwoordigers – buurraden of schepenen – als 'gemeentelijk' element. Het gerecht was sinds die periode in stad en stadsvrijheid wel gerelateerd aan de buurschap maar viel er niet mee samen. De burens – dit wil in dit geval zeggen niet alle samenwonende personen maar degenen die 'buurschap hadden gewonnen' – hadden op het gebied van regelgeving en bestuur enige mate van autonomie, maar in veel gevallen bezaten welgestelde grondbezitters die geen buur waren belangrijke beslissingsmacht. En belangrijker nog: binnen het eigenlijke stadsgebied kreeg het stadsbestuur zelfs nagenoeg alle belangrijke bevoegdheden van de buurschappen zelf in handen. De stad trad er als het ware op een groot aantal punten in de voetstappen van de buurschappen – en gerechten – zoals die op het land en in de stadsvrijheid functioneerden. De meeste taken van de burens werden binnen het stadsgebied van bovenaf opgelegd en gereguleerd.

Opmerkelijk is dat de Nederlandse literatuur nauwelijks enige aandacht besteedt aan het lokale bestuur op het middeleeuwse platteland. Zo is de titel van het bekende handboek *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* in dit opzicht veelzeggend.⁶⁰ De nadruk is er inderdaad in gelegd op de rechterlijke organisatie en de jurisdictie; er worden, vooral wat het platteland aangaat, slechts enkele opmerkingen over het bestuur gemaakt.⁶¹ En al wordt aangenomen dat met name regelgeving oudtijds in de vorm van rechterlijke vonnissen werden gegoten,⁶² vaststaat dat dit in de Late Middeleeuwen niet meer het geval was en dat er bovendien ook bestuurshandelingen op tal van terreinen zijn verricht.

Ook het *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* is buitengewoon karig met informatie over de kleinste vormen van lokaal bestuur. Gezegd wordt dat de plaatselijke gemeenschap 'overoud' is en dat de oudste organisatie ten plattelande een organisatie van geërfden was. 'De gemeenschappelijke plaatselijke belangen, waar men van oudsher gemeenschappelijk voor zorgde,' aldus dit standaardwerk, 'werden zonder enige opdracht van hoger gezag in onderonsjes of vergaderingen van de eigenaren van de hoeven, de gewaarden, besproken. Wanneer het aantal niet-geërfden in een dorp toenam, kwam daar een tweede

60 J. Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. 7e dr., bew. door J.E. Spruit; Deventer 2000.

61 Ald., p. 100-101.

62 In zogeheten wijsdommen. Zie ald., p. 35 en 74.

organisatie naast, die van de bewoners of, als men de kerkelijke organisatie als basis had genomen, van de kerspelgenoten. Die twee organisatievormen hebben lang naast elkaar bestaan en wij vinden er nog in de zeventiende en achttiende eeuw de sporen van, maar op den duur heeft de ingezetenenorganisatie de geërfdenenorganisatie verdrongen; in de specifieke grondbelastingen werd vooral voorzien door een bredere ontwikkeling van het waterschapsinstituut.' Vervolgens wordt gesteld dat naast deze voorziening in gemeenschappelijke belangen van onderop er vanaf de Middeleeuwen ook een van bovenaf ingestelde was, die aanvankelijk alleen de rechtsbedeling betrof. Dan volgen er opmerkingen over de rechterlijke organisatie. De opgegeven literatuur is zeer beperkt, maar er wordt bij opgemerkt dat het oude plattelandsbestuur 'voor een zeer groot deel nog weinig ontgonnen terrein van wetenschappelijk onderzoek' is.⁶³

Een overigens bescheiden onderzoek van mijn kant geeft me de indruk dat dit nog steeds het geval is. Terwijl vaststaat dat er in de Late Middeleeuwen overal op het platteland op lokaal niveau bestuurd is – waarvoor overigens vaak afzonderlijke bestuursorganen zijn opgericht, bijvoorbeeld voor de 'kerkfabriek', de armenzorg, de gemeenschappelijke gronden en de waterstaatszorg –, blijken de overgeleverde administratieve archieven slechts gering. Slechts zelden gaan ze verder terug dan de zestiende eeuw, en dat zijn er dan nog maar weinig. Aangenomen mag worden dat hier – anders dan in de steden, waar de bestuurlijke bronnen vaak teruggaan tot in de veertiende eeuw – pas laat verschriftelijking heeft plaatsgevonden. De veertiende- en vijftiende-eeuwse oorkonden betreffende twee lokale gemeenschappen in de Utrechtse stadsvrijheid, die ons inzicht verschaffen in enkele onderdelen van het plaatselijk bestuur, zijn dan ook, voor zover ik althans heb kunnen nagaan, vrij uitzonderlijk. Zij laten zien dat hier ook ten aanzien van de bestuurstaak het 'heerlijk element' in de vorm van de gerechtsheer en zijn schout een rol speelde. Waarschijnlijk is veel van de bestuurstaak lange tijd geheel mondeling verricht, terwijl anderzijds veel bronnen door slecht beheer verloren zullen zijn gegaan. Maar anderzijds moet er nog dergelijk materiaal her en der verspreid bewaard gebleven zijn. Hierbij wil ik een oproep doen aan de lezers van dit tijdschrift om melding te maken van andere gegevens over het middeleeuwse lokale bestuur buiten de steden, die wellicht nog in de archieven verborgen liggen. Er lijkt me nog een boeiend terrein voor rechtshistorisch onderzoek braak te liggen.

63 C.W. van der Pot, A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (bew. door L. Prakke, J.L. de Reede en G.J.M. van Wissen, 14^e dr.; Deventer 2001), p. 743-745. In de literatuurlijst ontbreekt het in 1966 verschenen *De geboorte en groei van de Nederlandse gemeente* van W.J. Alberts, Alphen aan den Rijn 1966. Ook hierin wordt, p. 46, vastgesteld dat m.n. over de buitenstedelijke 'gemeente' de gegevens gebrekkig en fragmentarisch zijn. Ook het fundamentele *Recht en territoire. Een rechtshistorisch-sociografische verkenning* (Assen 1972), van H. van der Linden, komt niet in de opgave voor.

Naschrift

Mijn artikel behandelt de Utrechtse dagelijkse gerechten en buurschappen in de Late Middeleeuwen. De zestiende eeuw heb ik met opzet buiten beschouwing gelaten. Aan de ontwikkelingen in deze eeuw wordt door L.C.J.J. Bogaers in haar dissertatie *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008), uitvoerig aandacht besteed. Zij gaat ervan uit dat de zestiende- en zeventiende-eeuwse buurschappen binnen het stadsgebied, waarvan zij het aantal op ongeveer tachtig schat,⁶⁴ een grote mate van continuïteit hebben gehad. Er bestond voor haar dan ook geen reden om de oorsprong ervan in de laatmiddeleeuwse of zestiende-eeuwse bronnen te zoeken. Omdat ik er zelf van overtuigd ben dat in deze periode het begin van de buurschapsorganisatie van de kleine stadsbuurten in Utrecht gezocht moet worden, ben ik zelf op zoek gegaan naar de vroegste vermeldingen. Het gaat hierbij dus uitdrukkelijk niet om de door de stad ingestelde wijkindelingen, en verder betreft het alleen de buurten binnen het stadsgebied van Utrecht en dus niet in de stadsvrijheid, waar de dagelijkse gerechten en de daarmee samenhangende buurschappen tot 1811 blijven voortbestaan.

Het is in dit verband bijvoorbeeld interessant om na te gaan wanneer de 'buurtschouten' in het stadsgebied van Utrecht in de bronnen verschijnen. Hun aanwezigheid duidt immers op een zekere mate van institutionalisering. De resultaten zijn tot nu toe niet groot, in aanmerking genomen dat de Utrechtse archieven uit die tijd goed bewaard zijn gebleven. Als oudste vermelding van buurtschouten kwam ik de volgende bepaling uit een ordonnantie op de dag- en nachtwacht van 3 augustus 1566 tegen:

Item also geordineert syn binnen desen stadt sekere loopplaetsen, soe sullen die gebueren in tyden van de noot met haren schouten gehouden syn te vergaderen ende te gaen by hoeren waykmeesters op hore geassigeneerde loopplaetsen.⁶⁵

Een concrete buurtschout werd aangetroffen in de concept-rekening van de aartsbisschop over 1570/71:

Item solvi Hermanno de Borculoe, sculteto vicinorum sub aula archyepiscopali Traiectensis, pro II vasis cervisie, uno circa festum Marie Magdalene et altero in Bacchanalibus, iuxta quantitiam eiusdem

II f. VIII st.

Er werd dus 2 gulden 8 stuivers betaald aan Herman van Borculo, buurtschout onder de zaal van het aartsbisschoppelijke paleis van Utrecht, voor het kopen van twee vaten bier rond het feest van Maria Magdalena (22 juli) en vastenavond (in 1571 op 27 februari). Aan

⁶⁴ Ald., p. 72: 'Op grond van de omschrijving van lagere gerechten en buurten uit de zestiende en zeventiende eeuw schat ik dat er in Utrecht zo'n tachtig buurten waren. (Er is geen lijst bewaard gebleven.)'

⁶⁵ Afgedrukt in J.J. Dodt van Flensburg (uitg.), *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht 1* (1838) p. 318.

dezelfde buren werd in de rekening van 1570/71 ook nog een bedrag van 6 gulden betaald ‘in recreationem suam et celebrationem iubilei quolibet septennio celebrari soliti’ (voor hun ontspanning en de viering van het jubeljaar dat iedere zeven jaar gehouden werd). Ook in de voorgaande rekening, over 1569/70, werd aan Herman van Borculo ‘nomine vicinorum sub aula archiepiscopali’, dus namens de buren onder de aartsbisschoppelijke zaal, 2 gulden 8 stuivers voor de viering van Maria Magdalena en vastenavond voldaan.⁶⁶ Deze bekende drukker zal buurtschout zijn geweest van de buren in de Servetstraat.⁶⁷ Al in de rekening van 1561/62 werd er namelijk een gelijk bedrag betaald aan de buren ‘sub turri’,⁶⁸ onder de (dom)toren, zonder dat hierbij overigens een buurtschout werd genoemd.⁶⁹ In de betreffende aartsbisschoppelijke rekeningen van 1561/62, 1569/70 en 1570/71 – die over de tussenliggende jaren ontbreken – komen ook posten voor van betalingen aan buren bij de aartsbisschoppelijke stal (Lange Jufferstraat) en het Oudkerkhof. Schouten worden hierbij niet vermeld.

De volgende vermeldingen van buurtschouten ben ik tegengekomen in een archiefstuk uit 1588. Het heeft betrekking op een riool in de Mariastraat en Mariaplaats. In dit stuk worden vermeld ‘de schouten van[de] buyrten van Sint Marien straet, van Sint Marien plaetse, van Saelstraet, van Donckerstraet ende van Botterstraet,’ en verder ‘Gerrit Wacker, schout vande Steenwech, Caerl Tack ende Jan van Blaeel van wegen de buyrten van Clarenborch mit mr. Basilius van wegen tcapittel van sint Marien’.⁷⁰ De buurten van Clarenburg hadden toen mogelijk (nog) geen buurtschouten. Opmerkelijk is dat in een ouder document betreffende dit riool, daterend van 4 december 1559, wel sprake is van ‘die gemeijn bueren’, maar niet van schouten.⁷¹

Geen van de hier genoemde zestiende-eeuwse vermeldingen van buurtschouten en buren komt in de dissertatie van Bogaers voor.

Recentelijk werd ik geattendeerd op de wijk- en buurtindeling in de stad Leiden.⁷² Het boek van K. Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* (Leiden 2005), gaat minutieus in op de Leidse buurten en het buurtleven aldaar.⁷³ In Leiden zijn veel meer gegevens over de kleinste burenorganisaties – dit wil ook hier zeggen niet de door de stad ingestelde wijken, die in Leiden bonnen worden genoemd –

66 K. Heeringa (uitg.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, dl. 2, *Rekeningen over het geestelijk gezag van de bisschop*, Utrecht 1932, p. 287.

67 In 1567/69 leverde hij aan de aartsbisschop duizend exemplaren van een uitnodiging voor de aartsbisschoppelijke synode en even veel van een bevel tot het wegsturen van de bijzitten van de geestelijken (ald., p. 152-153). De index van de *Rekeningen*, Utrecht 1932, p. 112, noemt hem abusievelijk ‘schout van het Bisschopshof’.

68 Heeringa, *Rekeningen*, 2, p. 273.

69 Voor de situering zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, p. 82 en 111-120.

70 Het Utrechts Archief, Archief van het kapittel van Sint-Marie, nr. 281.

71 Ald. nrs. 281 (afschrift) en 274 (origineel).

72 Met dank aan M.J. Bok, die mij deze suggestie deed.

73 Zie ook A.J. Brand, ‘Sociale omstandigheden en charitatieve zorg’, in: J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1, Leiden tot 1574 (Leiden 2002), p. 113-149, ald. p. 131-133.

bewaard gebleven dan in Utrecht. In de sleutelstad zou al in 1473 een buurtreglement voor een van de 'gebuurten' zijn vastgesteld. Dit reglement, bewaard in een laat-zestiende-eeuws afschrift, werd uitgevaardigd door 'Johan van der Laen, bij der gracies Gods grave van den lande van Pryly, heere van der Noterdijc, palensgrave van der Steinschuer, heere van Breynloos'. Deze schertsende toon wordt in de hele tekst volgehouden. Naast de graaf functioneerden er in de burenonorganisatie raadsheren, een rentmeester-generaal, een stadhouder-generaal, een kanselier, een schout en leenmannen, benamingen ontleend aan die bij het Hof van Holland. De 'graaf' van deze buurt beschikte zelfs over een bewaard gebleven draagpenning in de vorm van een zegel met als randschrift 'S(EGEL) * GRAEF * VA(N) * PRYLI * HEER * VA(N) * NOTERDIJ(C)'. Helmtteken op het afgebeelde wapenschild is waarschijnlijk een koeiekop met een koevoet erbovenop. Ook in het schild zelf komt zo'n koeiepoot voor. Midden in het zegel staat ook nog 'PRYLY'.⁷⁴ De komische toon betekende overigens niet dat de in het reglement opgenomen verplichtingen niet werden gehandhaafd.

Uit de zestiende eeuw zijn in Leiden meer van dergelijke reglementen bewaard gebleven, die – anders dan het reglement van Pryly – minder schertsend waren en die door het stadsbestuur erkend werden. Rond het jaar 1550 bestonden er in Leiden 73 van dergelijke kleine buurten.⁷⁵ Aan het hoofd van elke buurt stond een man die titels kreeg als keizer, graaf of heer. Later werd het aantal buurten nog veel groter, door splitsing en het ontstaan van nieuwe buurschappen. Volgens de bekende Leidse stadssecretaris Jan van Hout waren de oudere 'gebuurten' ontstaan op initiatief van de burenen zelf en had de stad er in oorsprong niets mee te maken. Aan die zelfstandigheid werd in 1593 op voorstel van de genoemde secretaris door de stad een eind gemaakt. Er kwam toen één reglement voor alle buurten. Het hoofd van een buurt werd sindsdien 'heer van de gemeente' genoemd.

Al was Leiden Leiden en Utrecht Utrecht, er is gezien het bovenstaande reden om aan te nemen dat de buurschappen in het stadsgebied van Utrecht eenzelfde oorsprong hebben gehad als de Leidse gebuurten: ontstaan uit de buurt zelf met een al dan niet op schrift gesteld reglement. De benaming 'buurtschout' in Utrecht zal hetzelfde geïnterpreteerd moeten worden als keizer, graaf of heer in de gebuurten in Leiden, namelijk als een komisch bedoelde titel. In Gent en Haarlem werden de hoofden van een buurt 'dekenen' genoemd.⁷⁶ Gezien dit alles mag worden aangenomen dat de functie buurtschout in Utrecht niets van doen heeft gehad met die van de schouten in de dagelijkse gerechten. Alleen de naam zal schertsenderwijs van de gerechtsfunctionarissen afgeleid zijn.

⁷⁴ Afgebeeld bij Walle, *Buurthouden*, p. 31, met niet geheel correcte beschrijving van het randschrift. Ik heb er enige aarzeling over of dit reglement werkelijk uit 1473 dateert. Het maakt eerder een zestiende-eeuwse indruk en is alleen bekend uit een afschrift van het eind van deze eeuw.

⁷⁵ Ald., p. 40, 166 en 214.

⁷⁶ Walle, *Buurthouden*, p. 7.

In mijn artikel is de suggestie gedaan dat de Utrechtse buurten binnen het stadsgebied na de overdracht in 1528 door de bisschop van het wereldlijk gezag aan keizer Karel v aan belangrijkheid hebben gewonnen. Gezien het bovenstaande acht ik het nog aannemelijker dan al in mijn artikel geponeerd dat er binnen het Utrechts stadsgebied geen continuïteit heeft bestaan tussen de dagelijkse gerechten uit de Late Middeleeuwen en de buurten. Een ontstaan van een burenorganisatie met onder meer buurtschouten in de zestiende eeuw – en dan waarschijnlijk pas in de tweede helft ervan – ligt voor Utrecht meer voor de hand. Het is niet uitgesloten dat nader onderzoek hierover in de toekomst meer gegevens zal opleveren. Dit alles laat overigens onverlet dat al vóór die tijd binnen het Utrechts stadsgebied tal van zaken door de burens van de verschillende buurten in buurtverband zijn verricht.

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Dr. Martin W.J. de Bruijn studeerde rechten in zijn geboortestad Tilburg en promoveerde in 1994 in Amsterdam bij prof. mr. H. van der Linden en prof. dr. C. Dekker op de jurisdictie over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen. Sindsdien is hij werkzaam als historisch ondernemer en publiceert regelmatig op het gebied van de rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis, economische en sociale geschiedenis, monumenten en topografie. Samen met zijn partner, de mediëviste dr. Charlotte J.C. (Lotty) Broer, doet hij sinds enkele decennia onderzoek naar de vroegste kerkelijke geschiedenis van Utrecht, waarover inmiddels een aantal publicaties is verschenen. E-mail: mwjdebruijn@casema.nl

Mr. Herman Burgers (1926) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en politieke wetenschap aan Stanford University in Californië. Hij werkte van 1953 tot 1987 op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag en was veelvuldig betrokken bij de redactie en de interpretatie van internationale overeenkomsten. E-mail: j.h.burgers@planet.nl

Drs. Dave De ruysscher studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven en rechten aan de Universiteit Antwerpen. Hij is als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U. Leuven en is advocaat aan de balie van Antwerpen. Hij bereidt een proefschrift voor over Antwerps handelsrecht in de zestiende en zeventiende eeuw. E-mail: dave.deruysscher@law.kuleuven.be

Prof.mr. Sjoerd Faber is als hoogleraar rechtsgeschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is hoofdredacteur van *Pro Memorie*. E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

Mr. Bert Krikke is oud-docent in deeltijd aan de juridische faculteiten van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Leiden. E-mail: a.krikke@quicknet.nl

Prof.dr. Georges Martyn is hoogleraar geschiedenis van het publiekrecht aan de Universiteit Gent en lid van de redactie van *Pro Memorie*. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be

Mr. Gustaaf van Nifterik promoveerde in 1994 in Rotterdam op het proefschrift *Vorst tussen volk en wet*. Sindsdien is hij universitair docent rechtsgeschiedenis, eerst aan de VU, de afgelopen jaren aan de UvA. Zijn onderzoek richt zich voor een belangrijk deel op de geschiedenis van het constitutioneel recht. E-mail: g.p.vannifterik@uva.nl

Prof.dr. Fred Stevens is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de K.U. Leuven (Onderzoekseenheid Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis). E-mail: Fred.Stevens@law.kuleuven.be

Dr. Jaap Toes is hoofdredacteur geweest van het *Noord-Hollands Dagblad*, studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1992 gepromoveerd op het proefschrift *Wan-klanken rond een wingewest. In de nadagen van de Surinaamse slavernij*. E-mail: j-toes@quicknet.nl

INHOUD

Pro Memorie 10 (2008), aflevering 2

Redactioneel	Sjoerd Faber	129
Artikelen		
Sjoerd Faber	De vacante leerstoel strafrecht aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (1927-1932). De kandidaten: F.W. Goudsmit, D. Hazewinkel-Suringa, J.P. Hooykaas, B.J. Stokvis, M.P. Vrij en vele anderen	131
Martin W.J. de Bruijn	Opmerkingen bij het middeleeuwse recht van verval	149
Dave De ruysscher	Antoon Anselmo's Annotatiën ende commentariën op de Antwerpse costuymen (ca. 1625-1668): een nieuwe kijk op lokaal recht	166
Gustaaf van Nifterik	De vorst in evenwicht. Over de beste constitutie voor ons land volgens Gijsbert Karel van Hogendorp	182
Georges Martyn	De rechtbanken van koophandel in België	203
Jaap Toes	Militaire rechtspraak in de vroege negentiende eeuw. 'Kogel tot de dood er op volgt': straf voor een stekende fuselier	217
Herman Burgers	Linggadjati en de erkenning van de Nederlandse soevereiniteit over Indonesië	222
Sjoerd Faber	Lindenbaum. Herinneringen, gebouwen en een strafzaak	234
Martin W.J. de Bruijn	Gerecht en buurschap. Transitie en transformatie van twee gerelateerde instellingen in middeleeuws Utrecht	238
Bert Krikke	Over en naar aanleiding van Montesquieu, <i>De l'Esprit des lois</i> in de vertaling van Jeanne Holierhoek (2006)	267
Fred Stevens	In memoriam Guido van Dievoet	275
Recensie		
Rijk Timmer	<i>Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang</i> (Paul van Peteghem)	279
Verslag OVR 2003-2007		281
Rectificatie		285
Over de auteurs van de artikelen		